

Asror MUHAMEDOV,

Alfraganus universiteti dotsenti, falsafa fanlari doktori

E-mail: asrormukhamedov24@gmail.com

Professor, f.f.d. G.Masharipova tahriri ostida

THE CONCEPT OF A SPIRITUALLY PERFECT MAN IN THE PHILOSOPHY OF YUSUF KHOS HAJIB

Annotation

The article scientifically substantiates the concept of a spiritually perfect person in the philosophy of Yusuf Khos Hajib. Uzbekistan is entering a new stage of social and spiritual development, called the Third Renaissance. The history of mankind shows that the processes of spiritual awakening in the life of any nation lead to the awareness of national identity and raise the economic and cultural development of the country to a new level. Such a unique phenomenon is called "Renaissance" - awakening, rebirth, rise, and gives rise to the need to study, in particular, the works of such a great philosopher as Yusuf Khos Hajib.

Key words: Spiritually mature personality, knowledge, traditions, lifestyle, family moral education, laws and rules.

КОНЦЕПЦИЯ ДУХОВНО СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ ЮСУФА ХОСА ХАДЖИБА

Аннотация

В статье научно обосновано понятие духовно совершенного человека в философии Юсуфа Хоса Хаджиба. Узбекистан вступает в новый этап общественного и духовного развития, именуемый Третьим Возрождением. История человечества показывает, что процессы духовного пробуждения в жизни любого народа приводят к осознанию национальной идентичности и поднимают экономическое и культурное развитие страны на новый уровень. Такое уникальное явление называется «Возрождением» — пробуждением, возрождением, подъемом, и порождает потребность в изучении, в частности, трудов такого великого философа, как Юсуф Хос Хаджиб.

Ключевые слова: Духовно зрелая личность, знания, традиции, образ жизни, семейное нравственное воспитание, законы и правила.

YUSUF XOS HOJIB FALSAFASIDA MA'NAVY BARKAMOL INSON KONSEPSIYASI

Annotatsiya

Maqolada Yusuf Xos Hojib falsafasida ma'naviy barkamol inson konsepsiyasi ilmiy jihatdan asoslab berildi. O'zbekiston Uchinchi Renessans deb atalayotgan ijtimoiy ma'naviy taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, har qaysi xalq hayotidagi ma'naviy uyg'onish jarayonlari milliy o'zlikni anglashga olib keladi hamda mamlakatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradi. Bunday noyob hodisa "Renessans" – uyg'onish, qayta tiklanish, yuksalish deb atalib, ayniqsa Yusuf Xos Hojib kabi buyuk faylasufning asarlarini o'rganish zaruratini vujudga keltiradi.

Kalit so'zlar: Ma'naviy barkamol inson, bilim, an'analar, yashash tarzi, oilaviy axloqiy tarbiya, qonun-qoidalar.

Kirish. Dunyodagi yetakchi ilmiy tadqiqot institutlari va universitetlardagi ilmiy markazlarda Yusuf Xos Hojib asarlari chuqur o'rganilmoqda. Chunki Sharq Uyg'onishining dastlabki bosqichida ijod qilgan allomaning ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasi o'z davri uchun ham, hozirgi kun uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan qarashlardan tarkib topgan. Yusuf Xos Hojibning ijtimoiy taraqqiyotda oid qarashlari va uning falsafiy asoslanishi, uning farzand tarbiyasiga doir qarashlarida aks etgan g'oyalarni har tomonlama o'rganish va taqqoslash orqali umuminsoniy g'oyalar mustahkamligini tushunib yetishga bo'lgan intilish yaqqol sezilib turadi. Ushbu allomaning "Qutadg'u bilig" asari orqali tadqiqotlar global xarakterga ega bo'lib, hozirda ilm-fan rivojlangan boshqa davlatlarda ham ko'proq o'rganilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini o'rganish bo'yicha dunyoning turli nuqtalarida qator ilmiy izlanishlar e'lon qilingan. "Qutadg'u bilig"ning bilimdonlaridan biri, yirik turkolog olim Rashit Rahmati Aratning "Kutadgu Bilig, I Metin, Türk Dil Kurumu Yayinlari" asari turkshunos olimlar o'rtasida ancha mashhurdir. Shuningdek, N.Kulekchi [1], E.Ushenmez [2], K.Yavuz [3] kabi olimlar asarning matnshunosligi, lisoniy va badiiy jihatlarini xususida bahs yuritganlar.

Qayum Karimov aytganidek: "...Fitratning ismini va asrini tilga olish tufayli o'sha vaqtda u so'roq qilinib ancha qiynoqlarga uchragani hammaga ma'lumdir" [4]. Tilshunos olimlardan Q.Omonov, A.Rustamov, G.Abdurahmonov, S.Mutalibov, B.To'xlijev kabilar asar haqidagi qator ilmiy izlanishlarini chop ettirganlar [5].

"O'rta Osiyo allomalari va mutafakkirlarining axloqiy barkamollik to'g'risidagi ta'limoti xalq falsafiy merosida muhim irfoniy va ilmiy mazmunga ega" [6].

Mutafakkir Abdullaxoliq G'ijduvoni axloqiy takomilga erishish yo'lida "Kam ye, kam gapir, kam uxla" degan qoidaga rioya qilishga, dilning farog'atga yetishishi uchun uch qoidaga itoat etishga chaqiradi: "Islom asosi uch narsadadur, birinchisi – har toat va ibodatkim aylarsiz, uning ilmidan voqif bo'ling! Ikkinchisi – har ilmniki o'rganib, siz unga amal qiling! Uchinchisi – har amalniki etgaysiz, ixlos bilan etgaysiz!" [7]. Buyuk alloma o'zining har bir so'zi va nasihatlarida insonni, jumladan, yoshlarni ilm olishga, axloqiy poklikka, to'g'rilik va adolatga chaqiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda dialektika, tarixiylik va mantiqiylik, sinergetika, gipoteza usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. "Qutadg'u bilig"da komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'alarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan. Olimning asarda keltirishicha, har bir inson o'z jamiyatiga loyiq bo'lib o'sib-unmog'i lozim. Asarda o'quvchilarni jalb etgan jihatlardan yana biri shuki, unda turli topishmoq va jumboqlarni yechish yo'nalishlaridan ham ustalik bilan foydalanilgan va bu o'z

natijasini ko'rsatgan, o'quvchilarning asarga bo'lgan qiziqishini yanada oshirgan. Bugungi kunda bu muammoli ta'lim deb nomlanadi. "Qutadg'u bilig" asaridagi Kuntug'mish Elig va Oyto'ldi bahsiga e'tibor beraylik. Bu munozarada Yusuf Xos Hojib ushbu Elig Oyto'ldiga joy ko'rsatganda, Oyto'ldi joyga o'tirmagani, "podshoh yonida menga joy bo'lmaydi" - deya so'zlagani, Oyto'ldi koptok ustiga o'tirib olgani, "mol-davlat shu koptok kabidir, bir tekis turmaydi" - deb aytgani, Elig unga qaraganida ko'zlarini yumib olgani - bu davlat ko'r inson misolidir. Bu bilan muallif kimda-kim unga bog'lansa, qattiq o'rganib qolishini tushuntiradi. Yuzlarini berkitib olgani esa, mol-dunyoga, davlatga ishonma, u jaf o'ldiradi, deganidir. Asarni o'rganib, uning mag'zini chaqar ekanmiz, Yusuf Xos Hojibning ta'lim-tarbiyaga, komil inson shaxsiga naqadar e'tibor berganligining guvohi bo'lamiz. Shuning uchun ham ushbu asar insonni har tomonlama komillik sari yetaklovchi asarlarning sarasidir, desak adashmagan bo'lamiz.

Odam hamisha olamni anglashga harakat qilib kelganligi tarixning barcha bosqichlaridan yaxshi ma'lum. Jumladan, olimlar borliqning mohiyatini, uning harakat qonuniyatlarini o'rganishga intilib kelgan. Dunyoqarashning turli shakllari - mifologik, diniy va ilmiy dunyoqarashlarning yuzaga kelishi qadamma-qadam bog'liqlikda, izchillikda kechmaganligi, balki har doim rivojlanish yo'lida ekanligini ko'ramiz. Hozir ham XXI asr bo'lishiga qaramasdan mifologik dunyoqarashning ayrim elementlari saqlanib qolmoqda. Shu bilan birga, diniy dunyoqarash ham spiralsimon rivojlangan holda, goh kuchli, goh esa nisbatan kuchsiz shaklda olamni anglashning usuli sifatida o'zini namoyon etmoqda. Dunyoqarashning yuqori shakllaridan biri hisoblangan falsafiy dunyoqarashdagi borliqni tushunishga bo'lgan ilmiy fikrlarda bir qancha yirik o'zgarishlar ro'y berib, ba'zi hollarda mifologik va diniy dunyoqarash sohiblari zamonaviy ilmiy yutuqlardan o'zlarining irratsional xulosalarini dalillashda foydalanib kelmoqda. Bu jarayonlarning barchasi Yusuf Xos Hojib ijod qilgan davrdan ming yil keyin yuz berayotganini e'tiborga olsak, allomaning ma'rifatparvarlik va bilim fenomeni haqidagi qarashlari o'z davri uchun ham naqadar dolzarb va innovatsion xususiyatga ega bo'lganini tushunish mumkin.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari nomi ham asarning tub mazmunini ko'rsatib turibdi. Asar nomining turlicha tarjimalariga qaramasdan, ulardan kelib chiqadigan ma'no umumiy bo'lib, qutli bilim, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim degan ma'nolarni anglatadi. Bilim baxt-saodat, tinchlik va farovonlikning kaliti ekan asarda bot-bot takrorlanadi. Zero, bilimning jamiyat hayotidagi roliga nafaqat pragmatik nuqtayi nazardan, balki ekzistensialistik tomondan ham qarash lozim. Bilim kishilar uchun o'zining mavjudligini namoyon etishning asosiy shakli sifatida ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

"Qutadg'u bilig" asarining markaziy qahramonlaridan biri Oyto'ldidir. Oyto'ldi o'ziga yarasha ramziy ma'noga ega adabiy qahramon. Uning turkiy ismidagi oy va to'ldi qismlari tagma'nosida bilim olgani sari oyday to'lishib borayotgan, mukammallikka intilayotgan shaxs degan tushunchalar yotadi. "Oyto'ldi - demak u bilim egallash riyozatlari bilan hilol - yangi oy edim, oyday to'ldim" [8]. Bilimning insonni mukammallashtiruvchi, barcha kamchiliklarini tuzatuvchi, hayotidagi qiyinchiliklar va mashaqqatlarga ma'no-mazmun bag'ishlovchi omil ekanini shoir Oyto'ldiga mujassamlashtirgan. Asar syujetida Oyto'ldi tilidan bilimning qadr-u qimmat va aziz-u mukarramligi xususida, uning falsafiy mohiyati va ijtimoiy vazifalari xususida qator fikrlar berib boriladi.

"Asar qahramonlari jonli shaxslar - Elig - Kuntug'di - adolatli, insofli hukmdor, Oyto'ldi - donishmand, tadbirli, tajribali alloma, murakkab xarakterli shaxs, yurt, jamiyatga foydasi tegishini o'ylab poytaxtga keladi va musofirparvar Ko'salish yordamida Eligning Xos Hojibi Ersig bilan tanishib, u tufayli Kuntug'di saroyiga kirib boradi" [8]. Shu o'rinda bilimning pragmatik mohiyati haqida Yusuf Xos Hojibning o'ziga xos yondashuvi singdirib yuborilgan. Ma'lumki, tarixda bilimdon insonlar, ilm egalari hukmdorlarga xizmat qilishi, ularga maslahatgo'y bo'lishi haqidagi qiziqarli qarashlar bor. Masalan, O'zbekiston matbuot va axborot agentligining №1251 internet-OAV guvohnomasi asosida faoliyat ko'rsatadigan islamlon.uz nashrida Ashraf Ali Tahonaviyning "Haqiqiy ulamolalar kim?" deb

nomlangan maqolasidan parcha keltirsak: "Beshinchi alomat: Olim sultonlar va hokimlardan uzoq bo'lsin.

Oxirat ulomolarining beshinchi alomati zaruratsiz o'rinlarda sultonlar va hokimlardan uzoq bo'lsinlar. Ularning huzuriga hargiz bormasinlar. Balki hokimlarning o'zlari olim huzuriga kelsinlar. Ular bilan kam muloqot qilsinlar. Chunki ular bilan ko'p muloqotda bo'lish, ularga xushomad va roziliklarini topish maqsadida takalluf ko'rsatishdan holi bo'lmaydi. Sulton va hokimlar ko'pincha zolim va nojoiz ishlarga berilgan bo'lalilar. Ularni bunday ishlarini inkor qilish, zulmdan qaytarish va nojoiz ishlariga tanbeh bermoq lozim. Ularga sukut qilish dinda tanazzulga yuz tutishdir. Ularning xursandchiligi uchun maqtab, ta'rif-u tavsif qilish ochiq yolg'onchilikdir. Agar olim mol-dunyo umidida ularga mayl ko'rsatsa va tama qilsa, bu nojoiz ishdur. Har qanday holda ham ularga aralashish mufsid ishlarning kalitidir".

Payg'ambarimiz sallallohu alayhi vasallam aytadilar: "Kimning yashashi o'rmonda bo'lsa, u qattiq tabiatli bo'lib qoladi, taraqqiyotdan orqada qolib ketadi va (hamma narsadan) g'ofil bo'lib qoladi. Kim podshohning oldiga ko'p kirib-chiqaversa, u fitnaga duchor bo'ladi".

Xuzayfatul Yamoniya rahmatullohi alayh: "O'zingizni o'zingiz fitnalar o'rniga qo'yishdan saqlaning!" dedilar. Bir kishi so'radi: "Fitnalar o'rni qayer?" Ul zot: "Amirlarning darvozalaridir. Kimki ularning huzuriga boraversa, ularning noto'g'ri ishlarini ham tasdiqlaydigan, ularni yo'q sifatlar bilan maqtaydigan bo'lib qoladi", dedilar. Payg'ambar sallallohu alayhi vasallam aytadilar: "Olimlarning yomoni hokimlar huzuriga boradiganidir. Hokimlarning yaxshisi esa olimlarning huzurlariga keladiganidir" [9]. "Ilm ahli oldida turgan katta mas'uliyatlardan umr bo'yi mashaqqat bilan to'plagan bilimlarining qadriga yetish, uni vaqtinchalik shon-shuhrat va boylik yo'lida qurbon qilmaslikdir. Hukmdorlarga izhor etilgan chiroyli so'zlar va laganbardorliklar vaqtinchadir. Hukmdorning marhamati olimning ilmiga ilm qo'shmaydi va o'rganganlarini ziyoda qilmaydi. Shu bilan birgalikda boshqa muhim masala ham e'tiborda chetda qolmasligi kerak. Yusuf Xos Hojib bilimli, ma'rifatli insonning davlat va jamiyat oldidagi mas'uliyatiga ancha kengroq qaraydi. Shu sababli bo'lsak kerak, Oyto'ldi poytaxtga, podshoh saroyiga xizmat uchun keladi. Haqiqiy olim sifatida Oyto'ldi podshoh - Kuntug'di bilan silliqlana til topishib keta olmaydi. Ular o'rtasida qarama-qarshiliklar ham bo'lib o'tadi" [10].

Yusuf Xos Hojib qarashlarining eng muhim jihati uning bilimga nisbatan pragmatik yondashuvidir. Ya'ni u bilimli inson o'z o'rganganlarini insoniyat farovonligi yo'lida xizmat qildirishi kerak, degan fikrga qat'iy ishonadi.

"Bekka maslahatgo'y bo'lsang yonma-yon,

Halol yo'l ko'rsatgin yanglishgani on" [10].

Allomaning fikricha, bilim hukmdorning xohish-istagidan muhim va yuqoridir. Garchi hokimiyatning ilohiyligi haqidagi qarashlarga monand fikrlasa-da, Yusuf Xos Hojib hukmdor bilimdon maslahatgo'yning yo'l-yo'riqlariga muhtoj ekanini uqtirib o'tadi. Chunki bilimsizlikning o'rmini na hokimiyat, na boylik to'lira oladi. Bilimgina insonni hayotdagi barcha qiyinchilik va muammolardan xalos etishga yordam berishi mumkin. Bilimsiz inson o'ziga va oilasiga, atrofdagilarga zarar yetkazsa, bilimsiz hukmdor butun jamiyatning kulfatidir. Shu nuqtayi nazardan allomaning bilimning determinantligi haqidagi konsepsiyasi, uning hukmdorlar uchun pand-nasihat tarzida yozilgan asarida markaziy mavzulardan biriga aylangan:

"Ziyoda maslahat bilan bilim bot,

Bilim, kengash bilan zabardast har zot" [10].

Inson tomonidan egallangan bilimlarning hayotga tatbiq etilishi - moddiyashuvi saroy muhitida maslahatlar orqali namoyon bo'ladi. Bilim insonni bir pog'ona yuqoriga ko'tarsa, dono kishining maslahati uni yana bir pog'onaga ko'taradigan omillardandir. Shu bilan birga alloma: "Asar g'oyasida nihoyatda noziklik bilan qarg'ish yomon, qarg'ish olishdan qochish, undan uzoq bo'lish kerakligini ta'kidlamog'da. Yana boshqa tomondan qaralsa, davlat amaldori, hukmdor xalq oldidagi o'z burchini bajarmasa, qilinishi kerak bo'lgan yaxshi ishlarni qilmasa xalq tomonidan badduo qilinishiga ishora qilingan" [11]. "Qutadg'u bilig"da bilimdon to'g'ri foydalanish masalalari [12], Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar [13], "Qutadg'u bilig" asarida ijtimoiy borliq masalalari [14], Yusuf

Xos Hojib falsafasida yetuk va barkamol avlod muammolari [15], Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari [16], muallifning asarlari orqali tanishish mumkin.

Xulosa. Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat boshqaruvida olimning o'rni yetakchi maqomda ekanini, hukmdorni adolatga,

ma'rifatga va diyonatga chorlab turadigan zotlar ichida bilimli, ma'rifatli kishilar bo'lishi kerakligini uqtirgani, shu sababli asarda Oyto'ldining uzoq safardan saroyga kelib vazir, maslahatchi bo'lishini qayd etib o'tganini ko'rishimiz mumkin. Demak bilimli inson jamiyat taraqqiyotiga mas'uldir va bu yo'lda hukmdorlar bilan hammaslak bo'lishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Külekçi N. Yusuf Has Hacı ve Kutadgu Bilig, Toker Yay., İstanbul, 2011. – 104 b.
2. Üşenmez E. “Kutadgu Bilig (Nemengan /Fergana/ Özbekistan, 2011. - B. 16.
3. Yavuz K., Yusuf Has Hacı ve Kutadgu Bilig, Tür Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 37, Sayı 37. 2007. – B. 37.
4. Темур Хўжа ўғли. Abdurauf Fitratning turkologiyada e'tibordan chetda qolgan “Qutadg'u bilig” matn nashri (1928) // Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 79.
5. Qutadg'u bilig. Yusuf Xos Hojib, J.I., mas'ul muharrir A.Rustamov; nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov. ToshDShI. – T.: Alisher Navoiy Qutadg'u bilignomidagi O'zbekiston Qutadg'u bilig Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 240 b.
6. Аҳмадиев Н.М. Ижтимоий ривожланиш ва ёшлар ахлоқий маданиятининг шаклланишида кекса авлоднинг роли: Фалс. фан. бўй. фалс. док. ...дис. – Андижон, 2021. – Б. 48.
7. Садриддин С. Б. Баҳовуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Тошкент: Наврўз, 2017. – 12 б.
8. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 14 б.
9. Ашраф Али Таҳонавий раҳимахуллоҳнинг “Охират уламоларининг аломатлари” китобидан Тошкент шаҳар “Ҳазрати Алий” жоме масжиди имоми ноиби Камолиддин Равшан ўғлининг таржимаси <https://islamonline.uz/index.php/islom/item/295-haqiqiy-ulomalar-kim>.
10. Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили / “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 266.
11. Арипов М. “Қутадғу билиг”даги лингвомаданий бирликлар / Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили / “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 127.
12. Muhamedov A.A. “Qutadg'u bilig”da bilimdan to'g'ri foydalanish masalalari // Sharq falsafasi. Ilmiy-uslubiy jurnal. 7-son 1-jild, 2023. – B. 39-43.
13. Muhamedov A.A. Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar // Экономика и социум // ISSN 225-1545 №2(117) 2024. – B. 449-453.
14. Muhamedov A.A. “Qutadg'u bilig” asarida ijtimoiy borliq masalalari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences // ResearchBib / Index Copernicus // (E)ISSN: 2181-1784 4(7), July, 2024. – B. 5-14.
15. Muhamedov A.A. Yusuf Xos Hojib falsafasida yetuk va barkamol avlod muammolari / International Scientific Journal Of Biruni // ISSN (E) 2181-2993 Vol. 3, Issue 1. May, 2024. – B. 280-289.
16. Muhamedov A.A. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari // “XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журналі. №1, 2024 йил ISSN: 2181-9874 SJIF 2022.-B. 66-69.